

PIOTR GREINER

<https://orcid.org/0000-0001-5116-5057>

DOI: 10.63903/ZaranieSlaskie.11.2

Kościół i szkolnictwo konfesjonalne w powiecie toszeckim w latach 1742–1817/1818

Słowa kluczowe: Górny Śląsk, pruski powiat toszecki z lat 1742–1817/1818, Kościół rzymsko-katolicki, Kościoły ewangelickie, żydowskie gminy wyznaniowe, powszechne szkolnictwo religijne

Streszczenie

Opracowanie jest poświęcone sytuacji konfesyjnej w latach 1742–1817/1818 na przykładzie powiatu toszeckiego, znajdującego się na prawobrzeżnym tzw. „polskim” Górnym Śląsku, uwarunkowanej tolerancyjną polityką religijną władz pruskich. Omówiona została więc dominująca struktura Kościoła rzymsko-katolickiego, a także ta dotycząca kościołów reformowanych, odnowionych po trwającej ponad 100 lat kontrreformacji na habsburskim Górnym Śląsku, głównie luterńskiego. Poruszono kwestię żydowskich instytucji religijnych, które były w zasadzie w budowie. Szkolnictwo w tym okresie, istniejące wyłącznie na poziomie podstawowym, w miastach i wsiach było ciągle szkolnictwem religijnym, z niewielką ingerencją władz państwowych.

Churches and denominational education in the Toszek District in the years 1742–1817/1818

Keywords: Upper Silesia, Prussian district of Toszek from 1742 to 1817/1818, Roman Catholic Church, Evangelical Churches, Jewish religious communities, Universal religious education

Summary

The study focuses on the religious situation in the years 1742–1817/1818 in the Toszek district, located on the right bank of the so-called ‘Polish’ Upper Silesia, conditioned by the tolerant religious policy of the Prussian authorities. It discusses the still dominant structure of the Roman Catholic Church, as well as the Reformed churches, mainly Lutheran, which were restored after more than a century of Counter-Reformation in Habsburg Upper Silesia, and the construction of Jewish religious institutions, which was still in its infancy. During this period, education, which existed only at the primary level in towns and villages, was religious in nature, with little interference from the state authorities.

Opracowanie jest poświęcone sytuacji konfesyjnej w latach 1742–1817/1818 na przykładzie powiatu toszeckiego, znajdującego się na prawobrzeżnym tzw. „polskim” Górnym Śląsku, uwarunkowanej tolerancyjną polityką religijną władz pruskich. Stworzony w 1742 roku pruski powiat toszecki – bo taką nosił nazwę (*Toster Kreis*), a nie „gliwicki” lub „toszecko-gliwicki”, jak często mylnie jest nazywany w literaturze, głównie polskiej – został powołany do życia po zdobyciu przez Prusy większej części Śląska w wyniku I wojny śląskiej (1740–1742). Był jedną z 12 takich ujednoliconych jednostek administracyjnych utworzonych na historycznym Górnym

Śląsku i kierowanych przez starostów (landratów). Powiat toszecki w większej części został skomponowany z trzech wcześniej istniejących jednostek administracyjnych z czasów austriackich, wchodzących w skład księstwa opolskiego, w literaturze polskiej zwanych okręgami, a w źródłach występujących jako *Kreis* lub *circulus*: gliwickiego, toszeckiego i sławieckiego. Ponadto w jego skład włączono Ujazd, enklawę biskupów wrocławskich, wraz z kilkoma okolicznymi wsiami. Zajmując obszar 24 geograficznych pruskich mil kwadratowych, czyli około 1298 km², był trzecią co do wielkości powierzchni jednostką administracyjną na Górnym Śląsku, zaraz po powiatach opolskim i bytomskim. Geograficznie, patrząc wzdłuż równoleżnika, powiat na zachodzie sięgał Odry, a na wschodzie opierał się na linii Potoku Rokitnickiego, z kolei patrząc wzdłuż południka, na północy sięgał Małej Panwi, a na południu Bierawy. Administracyjnie na zachodzie i północy graniczył z dawnymi okręgami (wówczas też powiatami) księstwa opolskiego: na zachodzie z okręgiem/powiatem kozielskim, na północnym-zachodzie z okręgiem/powiatem wielkostrzeleckim i na północy z okręgiem/powiatem lublinieckim. Na południu graniczył z powiatem raciborskim (wcześniej księstwem raciborskim), a na wschodzie z powiatem bytomskim, czyli większym wolnym państwem stanowym bytomskim, powiększonym o część „trzecią” biskupiej enklawy Ujazd. Na jego obszarze istniały cztery miasta, które formalnie nie wchodziły jednak w skład ziemskiego powiatu toszeckiego i – z wyjątkami – nie podlegały jurysdykcji landratów. Były to jedyne wśród nich miasto wolne, królewskie (*Immediatstädte*) Gliwice oraz trzy miasta prywatne (*Mediatstädte*): Pyskowie, Toszek i Ujazd. Powiat ziemski tworzyły trzy prywatne tzw. miasteczka (*Marktflecken*) – Pilchowice, Sławiećice i Sośnicowice – oraz 137 wsi, głównie o średniowiecznej genezie. Część z nich wywodziła się z powstających od XVI wieku osad, w dużej mierze kuźniczych. Tworzyły one gminy wiejskie. Ponadto w powiecie istniały liczne przysiółki i wolnostojące siedliska, głównie obsadzone przez wolne chłopstwo (*Freileute*). Na przełomie wieków XVIII i XIX tworzone były kolonie, w tym tzw. fryderycjańskie, w dużej mierze o rolniczym lub rzemieślniczym charakterze, z wyjątkiem przemysłowej kolonii Huta Gliwicka (*Eisengiesserei*). Pod względem własnościowym dominowała własność ziemska szlachty, wówczas głównie skupiona w dużych państewkach (*Herrschaft*) górnośląskich „panów”, w tym sławieckiego, sośnicowickiego i toszeckiego. Według danych statystycznych uzyskanych z „ujęcia koronacyjnego” z 1787 roku powiat liczył 38 577 mieszkańców, z czego 86%, tj. 33 166, mieszkało na wsi. Gęstość zaludnienia obszarów wiejskich wynosiła 26,5 osoby na km², co było typowo niską średnią dla górnośląskich obszarów leżących na prawym brzegu Odry. Dla porównania, na całym Śląsku średnia ta przekraczała 40 osób na km². Na mocy rozkazu gabinetowego z 10 maja 1817 roku i późniejszej korekty zadekretowanej rozporządzeniem z 15 grudnia tegoż roku powiat toszecki na rzecz sąsiadujących powiatów (w tym nowo utworzonego powiatu rybnickiego) utracił w sumie 47 osad (w tym jedno miasto – Ujazd), dwie osady targowe (Pilchowice i Sławiećice), 34 wsie oraz osiem kolonii (w tym siedem fryderycjańskich). Ukształtowany reformami z 1817 roku nowy powiat toszecki, w związku ze wzrastającą rolą administracyjną Gliwic od pierwszej połowy XIX wieku zwany coraz częściej – również urzędowo – powiatem toszecko-gliwickim, przetrwał w zasadzie¹ w niezmiennym kształcie terytorialnym do polsko-niemieckiego podziału

¹ Nie licząc wyodrębnienia gliwickiego powiatu miejskiego z powiatu ziemskiego toszecko-gliwickiego w 1897 roku.

Górnego Śląska w 1922 roku, z kolei nazwa „*Kreis Tost-Gleiwitz*” przetrwała do 1945 roku (Szerzej: Greiner, 2020, s. 11-60).

Artykuł został oparty na źródłach rękopiśmiennych i drukowanych, opisowych i – co szczególnie ważne – statystycznych, a także kartograficznych. Szczegółowego komentarza wymagają źródła statystyczne. Absolutystyczna monarchia pruska prowadziła badania statystyczne ludności od 1725 roku, a na Śląsku od 1756 roku. Sprawozdawcze tabele dla miast sporządzali radcy podatkowi, a dla obszarów wiejskich landraci i od nich trafiały one do władz prowincjonalnych, a następnie do gabinetu królewskiego. Mimo kolejnych korekt sprawozdawczość ta z różnych powodów ciągle była nieprecyzyjna, zwłaszcza na Górnym Śląsku (Łazowska, 2018, s. 78-102). Należy zwrócić na to uwagę, bowiem na takich niepełnych danych dotyczących Górnego Śląska zostały oparte informacje zawarte w powszechnie znanym opracowaniu geograficzno-statystycznym autorstwa Friedricha Alberta Zimmermanna (Zimmermann, 1783). Najbardziej dokładnym spisem były wspomniane „ujęcia koronacyjne” z 1787 roku, jednak te, jak i kilka kolejnych przeprowadzonych na początku XIX wieku badań, w kategorii „wyznanie” podawały tylko dane sumaryczne. Stąd idąc za autorami *Atlasu Historycznego Polski* (Janczaka & Ładogórskiego, 1976, s. 41 i nast.), szczegółowe dane statystyczne dotyczące poszczególnych miejscowości podane zostały za spisem powszechnym, który na Śląsku przeprowadzono w 1828 roku. Informacje te zostały ujęte w opracowaniu Johanna Georga Knie (1845).

Kościół rzymsko-katolicki

O dominacji Kościoła rzymsko-katolickiego na prawobrzeżnym Górnym Śląsku na przełomie wieków XVIII i XIX, w tym również w powiecie toszeckim, mówią wszystkie opisy i dane z tej epoki. Nie zawsze jednak tak było i częściowo, choć w niewielkim stopniu, zmieniło się to w czasach fryderycjańskich. Jak na początku lat 80. XVIII wieku opisywał to F.A. Zimmermann, charakteryzując relacje wyznaniowe w powiecie toszeckim: „*die Religion gröstentheils katolisch; indessen giebt es unter den Adlichen und Fabricanten viele Lutheraner*” (Zimmermann, 1783, s. 330).

Pierwotną strukturę organizacyjną w powiecie toszeckim stworzył i tworzył w kolejnych latach Kościół rzymsko-katolicki. Jej korzenie tkwią w XIII wieku, kiedy była ona budowana równolegle z nowym urządzaniem miast i wsi na tzw. prawie niemieckim. Powstawała ona w ramach diecezji wrocławskiej (śląskiej), ustanowionej w 1000 roku, a ziemie, z których w XVIII wieku utworzono powiat toszecki, aż do 1821 roku stanowiły wschodnie rubieże tej diecezji, graniczące z diecezją krakowską. Ciekawym przypadkiem jest pograniczna sytuacja Rokitnicy, wsi wchodzącej w skład powiatu toszeckiego, która niejako była skansenem tych wszystkich historycznych podziałów kościelnych i politycznych i z którą Autor tego opracowania miał ciągle „kłopoty”. Do lat 1817/1821 kościelnie i politycznie pozostawała bowiem podzielona wzdłuż Potoku Rokitnickiego. Jej część zachodnia należała do diecezji wrocławskiej, do okręgu toszeckiego księstwa opolskiego i powiatu toszeckiego (do 1817 roku), a część wschodnia do diecezji krakowskiej (do 1821 roku), większego państwa stanowego bytomskiego i powiatu bytomskiego. Na tę specyficzną sytuację podzielonej granicami politycznymi, administracyjnymi i kościelnymi Rokitnicy (obecnie dzielnicy Zabrze) zwracały uwagę ówczesne i cytowane poniżej źródła (Kloch, 2008, s. 116; Myszor, 2011, s. 230).

Jak większość funkcjonujących wówczas kościołów wszystkie parafie działające na obszarze powiatu toszeckiego – poza tą w Kotach, przejściowo istniejącą w czasach nowożytnych – w sensie prawnym i faktycznie materialnym posiadały średniowieczną genezę. Struktura parafialna miała ukształtować się pomiędzy latami 30. i 80. XIII wieku, z niewielkimi późniejszymi zmianami w następnych dziesięcioleciach wieków XIV i XV (Kloch, 2008, s. 63, 110; Neuling, 1902). W celu usprawnienia zarządzania diecezją wrocławską w pierwszej połowie XIII wieku powołano archidiakonaty, w tym opolski, działający obok głogowskiego od 1230 roku. W dalszych działaniach usprawniających administrowanie rozległym obszarem diecezji archidiakonaty podzielono na archiprezbiteraty (*Sedes*), poza Śląskiem zwane też dekanatami. Po raz pierwszy o ich istnieniu dowiadujemy się z wykazu dłużników dziesięcinny papieskiej za lata 1335–1342, sporządzonego w 1335 roku przez papieskiego legata i nuncjusza kolektora w Polsce Galharda z Cahors (*Galhard de Carceribus*) i zawartego w *Registrum Vyasdense*. Widnieje tam informacja, że archidiakoniat opolski był podzielony na 12 archiprezbiteratów, w tym interesujące nas gliwicki, toszecki i ujazdowski oraz marginalnie kozielski. Te cztery jednostki administracji kościelnej przetrwały na ziemi toszecko-gliwickiej aż do pierwszej połowy XVIII wieku, oczywiście przy zmieniającej się ilości wchodzących w ich skład parafii i kościołów. W kolejnym zachowanym ze średniowiecza sprawozdaniu z poboru świętopietrza, sporządzonego w 1447 roku przez archidiakona opolskiego Mikołaja Wolfa, dowiadujemy się już więcej o parafiach wchodzących w skład archidiakonatów. Wykaz ten jest bardzo ważny, bo świadczy źródłowo o stanie istniejących parafii zakładanych w średniowieczu, głównie w wiekach XIII i XIV, w okresie kolonizacyjnym i już w mniejszym stopniu w pierwszej połowie XV wieku (Kloch, 2008, s. 112–136; Panic, 2000, 13–41).

Archiprezbiterat gliwicki miał obejmować 21 parafii, w tym: Bojków, Brzezinkę, Gierałtowiec, Gliwice, Knurów, Kozłów, Łabędy, Ostropę, Pilchowice, Przyszowice, Rachowice, Sierakowice, Smolnicę, Sośnicowice, Szobiszowice i Żernicę². W skład archiprezbiteratu toszeckiego również weszło 21 parafii, w tym: Czechowice, Karchowice, Kielcza, Kopienica, Kotulin, Kotulinek, Księży Las, Paczyna, Pniów, Połomia, Pyskowice, Sieroty, Świbie, Toszek, Wielowieś, Wieszowa, Wiśnicze, Zacharzewice, Zbrosławice, Ziemiećce³. Archiprezbiterat ujazdowski składał się z 14 parafii, wśród których można wymienić: Bojszów, Chechło, Jaryszów, Klucze, Łacza, Poniszowice, Rudno, Rudziniec, Sławiećce, Ujazd i Zimna Wódka⁴. Ponadto parafia Stare Koźle należała do archiprezbiteratu kozielskiego. Cechą charakterystyczną ówczesnej struktury parafialnej było istnienie obok parafii miejskich wyłącznie parafii jednowioskowych, bez kościołów filialnych (Kloch, 2008, s. 9 i 110; Markgraf & Schulte, 1889, s. 91–98; Markgraf, 1892, s. 12 i nast.).

Późniejsze, licząc od schyłku XV wieku, niestety mało czytelne w źródłach zawirowania w strukturze organizacyjnej katolickiej sieci parafialnej przyniosła głównie reformacja, która na Górnym Śląsku w XVI i na początku XVII wieku osiągnęła

² Ponadto spoza frydrycjańskiego powiatu toszeckiego: Bujaków, Chudów, Ornontowice, Stanicę oraz Zabrze.

³ Ponadto spoza frydrycjańskiego powiatu toszeckiego: Płużnica.

⁴ Ponadto spoza frydrycjańskiego powiatu toszeckiego: Leśnica, Rokicie, Zalesie.

olbrzymie sukcesy. Analiza tego zjawiska nie jest naszym zadaniem, ale nawet najmniejsze zagubione w zachodnich lesistych częściach ziemi toszecko-gliwickiej wsie miały swój trwający dłużej lub mniej niż kilkadziesiąt lat okres luterńskiego wyznania wiary. Klęska protestantów na ziemiach habsburskich w wyniku wojny trzydziestoletniej i pokoju westfalskiego również na Górnym Śląsku, a zwłaszcza w jego wschodniej części, objawiła się pełną rekatolizacją, zarówno w miastach, jak i na dworach, a za nimi i we wsiach. W 1653 roku ukazał się reskrypt cesarski o przejęciu przez katolików wszystkich jeszcze istniejących kościołów protestanckich w księstwach dziedzicznych, a do przeprowadzenia tego zadania powołano Komisję Redukcyjną (*Reduktionskommissionen*) (Kloch, 2008, s. 48–50, 64).

Proces redukcji sieci parafialnej rozpoczął się jednak już u schyłku średniowiecza, na co wpływ miało zubożenie dochodów mniejszych, jednowioskowych parafii na skutek zmian społeczno-gospodarczych, dokonujących się w wyniku rozwoju systemu folwarcznego kosztem wolnych gospodarstw kmiecych, które łożyły dziesięcinę⁵, a później tym bardziej pogłębianych w okresie reformacji, kiedy szlacheccy kolatorzy, w tym okresie w większości protestanci, przestali łożyć na katolickie parafie. Już na przełomie wieków XV i XVI część dawnych wiejskich kościołów parafialnych została przekształcona w kościoły filialne, co oznaczało proces łączenia ubogich parafii. Mamy na to liczne przykłady. Kiedy u schyłku XV wieku kościół parafialny w Kotulinku popadł w ruinę, nie został już odbudowany, a parafialnym kościołem dla tej miejscowości stała się świątynia w Kotulinie. W 1490 roku do zubożałej parafii w Ziemięcicach włączono parafię Karchowice. Na przełomie wieków XV i XVI parafialny charakter utraciły ponadto kościoły w Smolnicy i Połomi, a około 1598 roku doszło do połączenia parafii Bojszów i Łacza z siedzibą parafii w Bojszowie (Gerlic, 2000, s. 46–47; Kloch, 2008, s. 181–189).

Najwięcej parafii o średniowiecznym rodowodzie utraciło jednak swój status po odzyskaniu kościołów przez katolików w połowie XVII wieku – z przyczyn finansowych, ale i kanonicznych. Stały się one kościołami filialnymi, jak w przypadku Kozłowa i Rudzińca. Kościoły filialne od tego czasu dzielone były, czego większość „świeckich” historyków nie rozróżnia, na „zwykłe” filialne (czyli bez kościelnej osobowości prawnej) oraz na filialne określane jako *Mater adiuncta* (dalej MA)⁶. Tym ostatnim terminem prawnym nazywano świątynię przyłączone do innego, sąsiedniego ośrodka parafialnego, ale bez zniesienia kompetencji parafialnych, w tym dotacji.

Poza tym w wiekach XVI i XVII niewiele zostało wzniesionych nowych kościołów „na surowym korzeniu”, a jeszcze mniej powołanych zostało nowych parafii, nie mających średniowiecznego dziedzictwa. W ówczesnej sytuacji osadniczej taka sieć wydawała się być wystarczająca. Obraz odbudowanej katolickiej sieci parafialnej na ziemi toszecko-gliwickiej w drugiej połowie XVII wieku przedstawiają przede wszystkim wizytacje biskupie przeprowadzone w 1679 roku oraz na przełomie lat 1687/88. Podają, co najważniejsze, taki sam podział na archiprezbiteraty, jaki znamy ze średniowiecznego sprawozdania Mikołaja Wolffa, ale – co wykazano wyżej – z różnych przyczyn ze zmienioną listą parafii i działających kościołów. Archiprezbiterat gliwicki miał liczyć 17 parafii, a na ziemi toszecko-gliwickiej były to: Bojków, Brzezinka, Gierałtowice, Gliwice, Łabędy, Pilchowice, Przyszowice, Rachowice,

⁵ Tzw. mesznę.

⁶ Przynależna do macierzy.

Sośnicowice, Szobiszowice i Żernica⁷. W przypadku archiprezbiteratu toszeckiego w sprawozdaniach z lat 1679 i 1687/88 zachodzi niewielka różnica w wykazie parafii – w tym drugim pojawia się parafia w Kotach z kaplicami filialnymi w Tworogu i Potępie, ustanowiona w 1687 roku (jak się okazało tylko na kilkadziesiąt lat) staraniem fundatora tamtejszego kościoła, hrabiego Johanna Franza von Verdugo. Archiprezbiterat toszecki na przełomie lat 1687/88 liczył więc 15 parafii, w tym: Kamieniec, Kopienice, Kotulin, Koty, Pniów, Pyskowice, Sieroty, Toszek, Wielowieś, Wieszowa, Wiśnicze, Zbrosławice i Ziemięcice⁸. Pomędzy oboma sprawozdaniami zmianie nie uległa liczba parafii w archiprezbiteracie ujazdowskim – wykazywano 11 parafii, w tym Bojszów, Chechło, Jaryszów, Klucz, Poniszowice, Rudno, Sławęcice i Ujazd⁹ oraz przynależność parafii Stare Koźle do archiprezbiteratu kozielskiego (Jungnitz, 1902; Maron, 1972, s. 187, 191–192).

Klasztory wprawdzie nie wchodziły w skład struktur diecezjalnych Kościoła, jednak trudno nie wspomnieć o roli w rekatalizacji ziemi toszecko-gliwickiej, jaką odegrał jedyny klasztor franciszkański istniejący na tym obszarze. Znajdował się koło Gliwic, przy Przedmieściu Raciborskim. Franciszkanie zostali sprowadzeni z Krakowa (z wydzielonego w 1517 roku nurtu obserwantów obediencji reformackiej)¹⁰ i w 1612 roku osiedlili się przy drewnianym Kościele pw. Krzyża Świętego w Gliwicach, wybudowanym w pierwszej połowie XV wieku. W następnych dziesięcioleciach wzniesli murowany kościół i zabudowania klasztorne. Klasztor zyskał rozpoznawalność dzięki wizycie króla Jana III Sobieskiego, który przebywał w nim w 1683 roku w czasie wyprawy wiedeńskiej, a także z uwagi na fakt, że w 1656 roku to zakonnicy z Gliwic – z fundacji starosty księstwa opolsko-raciborskiego hrabiego Melchiora Ferdinanda von Gaschina – założyli klasztor na Górze Chełmskiej, nazwanej z czasem Górą św. Anny. Jest to sanktuarium, które odegrało i odgrywa wyjątkową rolę wśród katolickich mieszkańców ziemi toszecko-gliwickiej (Górecki, 2015, s. 381–382; Greiner, 2008, s. 221–222; Nitsche, 2011, s. 385–393).

Na przełomie wieków XVII i XVIII na ziemi toszecko-gliwickiej dochodziło do kolejnych zmian w sieci parafialnej. Około 1700 roku parafię Bojszów (z filialnym kościołem w Łączy) połączono z parafią w Rachowicach (z filialnym kościołem w Sierakowicach), a siedzibą nowo powstałej parafii stały się Rachowice. W wyniku tego połączenia probostwo zostało podzielone pomiędzy dwa archiprezbiteraty: Rachowice (z Sierakowicami) tradycyjnie wchodziły do archidiakonatu gliwickiego, a Bojszów (z Łączą) nadal podlegał archidiakonatowi z siedzibą w Ujeździe (Gerlic, 2000, s. 46).

Uporządkowaniem tych wszystkich zmian w organizacji archiprezbiteratów i sieci parafialnej z okresu kontrreformacyjnego zajął się biskup wrocławski kardynał Philipp Ludwig von Sinzendorf, który dekretem z czerwca 1738 roku dokonał reformy podziału archidiakonatów na archiprezbiteraty, zwiększając przy tym ich liczbę. W archidiakonacie opolskim ilość archiprezbiteratów wzrosła do 28, a przy tym dokonano podziału historycznych dekanatów istniejących na obszarze okręgów gliwickiego, sławęckiego i toszeckiego oraz enklawy ujazdowskiej. Z archiprezbi-

⁷ Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Belk, Bujaków, Dębieńsko Wielkie, Leszczyny, Ornontowice i Zabrze.

⁸ Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Kielcza i Płużnica Wielka.

⁹ Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Leśnica, Rokicie i Zalesie.

¹⁰ Właściwie Zakon Braci Mniejszych (łac. *Ordo Fratrum Minorum*, stąd siglum: OFM).

teratu gliwickiego wydzielone zostały południowe parafie Gierałtowice, Pilchowice i Przyszowice¹¹, które włączono do nowo utworzonego archiprezbiteratu w Dębieńsku Wielkim. Po tej reformie archiprezbiterat gliwicki obejmował parafie: Bojków, Gliwice, Łabędy, Rachowice, Sośnicowice, Szobiszowice i Żernica¹². Z archiprezbiteratu toszeckiego wyodrębniono nową kościelną jednostkę administracyjną – archiprezbiterat w Pyskowicach, w którego skład weszły parafie: Kamieniec, Kopienice, Paczyna, Pniów, Pyskowice, Tworóg, Wieszowa, Zbrosławice i Ziemiećce. W archiprezbiteracie toszeckim pozostały ówczesne parafie: Kamieniec, Kopienice, Paczyna, Pniów, Pyskowice i Tworóg¹³. Archiprezbiterat Ujazd pozostał w niezmienionym kształcie terytorialnym i obejmował parafie: Chechło, Jaryszów, Klucz, Poniżowice, Rudno, Sławiećce i Ujazd¹⁴. Ponadto parafia Stare Koźle została wyłączona z archiprezbiteratu kozielskiego i włączona do nowo utworzonego archiprezbiteratu Łany (chodzi o zaodrzańskie Łany w powiecie kozielskim) (Chrzaszcz, 1927, s. 89; Gerlic, 2000, s. 46–47).

Należy tu szerzej wspomnieć, również z przyczyn źródłoznawczych, o jedynej drukowanej mapie z tego okresu, na której przedstawiono kartograficzny obraz podziałów kościelnych z końca pełnego panowania habsburskiego na Śląsku i którą odnajdujemy na przeglądowej mapie rysującej zewnętrzne i wewnętrzne granice diecezji wrocławskiej. Nosiła nazwę *Carte du Diocese de Breslav* i została włączona do powstałego w wyniku karolińskiego zdjęcia Śląska *Atlas Silesiae...*, wydanego w 1752 roku w Norymberdze. Jej autorem był Johann Ignaz von Felbiger, augustianin, bardziej znany jako reformator szkolnictwa śląskiego tej epoki, a ponadto wydawca *Katechizmów śląskich* dla dzieci w różnym wieku (ukazały się w trzech seriach, skądinąd w języku polskim i niemieckim). Należy zwrócić uwagę na fakt, że autor mapy popełnił jednak błędy przy kreśleniu granic archiprezbiteratów i odnaznaczeniu parafii w powiecie toszeckim. Pomiął parafie w Kotach, Ostropie i Świbiu, a sygnatura parafii w Brzezince została wyrysowana w granicach dekanatu pszczyńskiego(!), w owym czasie przynależnym do diecezji krakowskiej (Felbiger, 1750, s. 4; Janczak, 1976, s. 75; Mrukwa, 1980, s. 330–339).

Ustrój administracyjny archidiakonatu opolskiego, zadekretowany w 1738 roku, utrzymał się w niezmienionym kształcie do 1802 roku, kiedy to biskup wrocławski książę Joseph Christian zu Hohenlohe-Waldenburg-Bartenstein¹⁵ zredukował liczbę archiprezbiteratów z 28 do 21, m.in. w Łanach, w wyniku czego parafia Stare Koźle została włączona do archiprezbiteratu Ujazd. Pozostałe archiprezbiteraty działające na terenie fryderycjańskiego powiatu toszeckiego pozostały, chociaż w innym składzie wchodzących do nich parafii, co pokazuje poniższa tabela (*Allgemeine Uebersicht des Bisthums Breslau, in seinen Geist- und Weltlichen Behörden : im Jahr 1802*, 1802, s. 76–86).

¹¹ Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Bełk i Bujaków.

¹² Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Rudy Wielkie i Zabrze.

¹³ Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Centawa, Kielcza i Płużnica Wielka.

¹⁴ Ponadto spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: Leśnica, Rokicie i Zalesie.

¹⁵ Dalszy krewny przedstawicieli frankijskiego rodu Hohenlohe, którzy od początku XIX wieku odegrali znaczącą rolę w dziejach powiatu toszeckiego, w tym linia Hohenlohe-Öhringen ze Sławiećce i Ujazdu oraz linia [Hohenlohe-Schillingsfürst z Raciborza](#).

Tabela 1

Podziały administracyjne Kościoła rzymsko-katolickiego w powiecie toszeckim w latach 1802–1818*

Archiprezbiteraty	Parafie	Miejscowości	Liczba kościołów	Uwagi
gliwicki ¹⁶	Gliwice	Gliwice, Ligota Zabrska, Trynek, Wójtowa Wieś	2 – parafialny w Gliwicach i franciszkański	Kościół franciszkański po sekularyzacji z 1810 roku pozostał, ale jako kościół gimnazjalny. Kościół św. Barbary w 1815 roku został przejęty przez protestantów.
	Bojków	Bojków	1 – parafialny w Bojkowie	
	Brzezinka	Brzezinka, Kozłów, Zdzierdz	2 – parafialny w Brzezince i filialny MA w Kozłowie	
	Łabędy	Łabędy, Czechowice, Dzierżno, Kleszczów, Ligota Łabędzka, Niepaszyce, Przyszówka, Rzeczyce, Stare Gliwice	1 – parafialny w Łabędach	
	Ostropa	Ostropa	1 – parafialny w Ostropie	
	Rachowice	Rachowice, Bojszów, Goszyce, Łącza, Sierakowice, Sierakowiczki	4 – parafialny w Rachowicach i filialne w Bojszowie, Łączy (MA do Bojszowa) i Sierakowicach (MA do Rachowic)	
	Sośnicowice	Sośnicowice, Łany Wielkie, Trachy, Tworóg Mały	1 – parafialny w Sośnicowicach	
	Szobiszowice	Szobiszowice, Szalsza, Żerniki	2 – parafialny w Szobiszowicach i MA w Szalszy	
	Żernica	Żernica, Nieborowice	1 – parafialny w Żernicy	

¹⁶ Ponadto obejmujący parafię w Rudach Wielkich spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego.

toszecki ¹⁷	Toszek	Toszek, Boguszyce, Ciochowice, Kotliszowice, Łączki, Oracze, Pisarzowice, Sarnów, Wilkowiczki	1 – parafialny w Toszku	Dodatkowo 2 kaplice cmentarne w Toszku.
	Kotulin	Kotulin, Kotulinek, Proboszczowice, Skały	1 – parafialny w Kotulinie	
	Pluźnica Wielka	Ligota Toszecka, Pawłowice, Pluźnica Mała	1 – filialny w Ligocie Toszeckiej	
	Sieroty	Sieroty, Zacharzowice	2 – parafialny w Sierotach i MA w Zacharzowicach	
	Świbie	Świbie, Dąbrówka	1 – parafialny w Świbiu	
	Wielowieś	Wielowieś, Czarków, Kieleczka (część), Odmuchów, Świniowice	1 – parafialny w Wielowsi	
	Wiśnicze	Wiśnicze, Błażejowice, Gajowice, Kieleczka (część), Raduń, Wojska	1 – parafialny w Wiśniczach	
pyskowicki	Pyskowice	Pyskowice, Paczynka, Zaolszany, Zawada	1 – parafialny w Pyskowicach	Dodatkowo kaplica parafialna w Zaolszanach.
	Kamieniec	Kamieniec, Boniowice, Księży Las, Łubki, Nierada	2 – parafialny w Kamieńcu i filialny w Księżym Lesie	
	Kopienica	Kopienica, Jasiona, Łubie	1 – parafialny w Kopienicy	
	Paczyna	Paczyna, Bycina, Pniów	2 – parafialny w Paczynie, filialny w Pniowie	Dodatkowo kaplica zamkowa w Bycinie.
	Tworóg	Tworóg, Brynek, Hanusek, Koty, Mikołeska, Nowa Wieś, Połomia, Potępa, Wesola	2 – parafialny w Tworogu i filialny w Kotach	Dodatkowo kaplica w Potępie.
	Wieszowa	Wieszowa, Grzybowice, Rokitnica ¹⁸	1 – parafialny w Wieszowej	
	Zbrosławice	Zbrosławice, Kępczowice, Miedary, Wilkowice	1 – parafialny w Zbrosławicach	
	Ziemięcice	Ziemięcice, Czekanów, Jaśkowice, Karchowice, Przechlebice, Świętoszowice	2 – parafialny w Ziemięcicach i MA w Karchowicach	

¹⁷ Ponadto obejmujący parafie spoza fryderycjańskiego powiatu toszeckiego: w Centawie, Kielczy i Pluźnicy Wielkiej.

¹⁸ Nadal część Rokitnicy, wchodzącej w skład powiatu toszeckiego.

ujazdowski¹⁹	Chechło	Chechło, Łany Małe	1 – parafialny w Chechle	
	Jaryszów	Jaryszów	1 – parafialny w Jaryszowie	
	Klucze	Klucze, Zimna Wódka	2 – parafialny w Kluczach, filialny w Zimnej Wódce	
	Poniszowice	Poniszowice, Niekarmia, Niewiesz, Słubsko, Widów	1 – parafialny w Poniszowicach	
	Rudno	Rudno, Łaskarzędzka, Pławniowice, Rudziniec, Taciszów	2 – parafialny w Rudnie, filialny w Rudzińcu	Dodatkowo kaplica zamkowa w Pławniowicach.
	Sławęcice	Sławęcice, Kotłarnia, Lenartowice, Miedary/Blachownia, Miejsce Kozielskie, Stara Kuźnia	1 – parafialny w Sławęcicach	
	Stare Koźle	Stare Koźle, Bierawa, Brzeźce, Kędzierzyn, Lubieszów, Ortowice	2 – parafialny w Starym Koźlu, filialny w Bierawie	
	Ujazd	Ujazd, Niezdrowice, Stary Ujazd	1 – parafialny w Ujeździe	
	<i>Zalesie</i>	Lichynia	0	
wielkobieński²⁰	Gierałtów	Gierałtów, Knurów, Krywałd	2 – parafialny w Gierałtowie i MA w Knurowie	
	Pilchów	Pilchów, Dolna Wieś, Leboszów, Smolnica, Szczygłowie, Wielopole, Wilcza Dolna, Wilcza Górna	3 – parafialny w Pilchowicach, filialny w Smolnicy i MA Wilczy Górze	
	Przysów	Przysów	1 – parafialny w Przysowicach	

* Kursywą zaznaczono kościoły parafialne położone poza granicami powiatu toszeckiego.

Źródła: *Allgemeine Uebersicht des Bisthums Breslau, in seinen Geist- und Weltlichen Behörden : im Jahr 1802, 1802*, s. 76–86; Weigel, 1804, s. 79–84, 152–160; *Schematismus der Geistlichkeit des Bisthums Breslau für das Jahr 1846, 1846*; *Statistisch-topographische Uebersicht des Departements der Königlichen Preussischen Regierung zu Oppeln in Schlesien*, 1819.

W sumie okres 1742–1818 możemy potraktować jako jednolity w tym wymiarze. Należy przy tym zauważyć, że część miejscowości wchodzących do powiatu toszeckiego przynależało do parafii wchodzących w skład sąsiednich jednostek administracji państwowej – powiatów – ale będących częścią wymienionych archidiecezji. Prawie wyłącznie dotyczy to miejscowości wchodzących w skład powiatu wielostrzeleckiego, zarządzanych przez dziekana z Ujazdu; w skład parafii Płuż-

¹⁹ Ponadto obejmujący parafię w Rokiciu.

²⁰ Ponadto obejmujący parafie w Bełku, Dębieńsku Wielkim i Leszczynach.

nica Wielka wchodziły miejscowości Ligota Toszecka, Pawłowice i Płużnica Mała, a w skład parafii Zalesie wchodziła miejscowość Lichynia. Odrębnym przypadkiem jest wielokrotnie wspominana „kłopotliwa” przynależność parafialna Rokitnicy. Ponadto część miejscowości spoza powiatu toszeckiego wchodziła w skład archiprezbiteratów mających siedzibę na jego obszarze, w tym w skład archiprezbiteratu gliwickiego wchodziła parafia Rudy Wielkie (w powiecie raciborskim), toszeckiego – parafie w Centawie, Kielczy i Płużnicy Wielkiej (w powiecie wielkostrzeleckim), a ujazdowskiego – parafie w Rokiciu i Zalesiu (*Schematismus der Geistlichkeit des Bistums Breslau für das Jahr 1846*, 1846).

W latach 1742–1802 w powiecie funkcjonowało w sumie 35 kościołów parafialnych (z czego 27 były to parafie wiejskie) oraz 52 kościoły²¹ (z czego 44 na wsiach), a w latach 1802–1818 – 34 parafie (26 były to parafie wiejskie) oraz nadal 52 kościoły (z czego 44 na wsiach). Sieć parafii i kościołów była w miarę równomiernie rozłożona w stosunku do istniejącego osadnictwa, co sięgało czasów średniowiecza. Na terenach wiejskich średnio pięć wsi przypadało na parafię, a trzy wsie na kościół. Na przełomie wieków XVIII i XIX odległość poszczególnych wsi do kościoła parafialnego w archiprezbiteracie gliwickim miała wynosić średnio 3–5 km, w toszeckim – 3–6 km, a w ujazdowskim – 2,5–5 km. Średnio jedna parafia przypadała na 38 km² i obejmowała 1 135 osób; średnia dla prawobrzeżnego Górnego Śląska to jedna parafia przypadająca na 49 km² i obejmująca 1,5 tys. Wiernych (Kloch, 2008, s. 232; Janczaka & Ładogórskiego, 1976, s. 76).

Warto jeszcze wspomnieć, że w diecezji wrocławskiej obok archiprezbiteratów już od XV wieku powstawały biskupie komisariaty, których głównym zadaniem było wprowadzanie dziekanów archiprezbiteratów na ich urząd, a następnie ich kontrolowanie i sporządzanie stosownych sprawozdań. Był to urząd kolegialny. Na przełomie wieków XVIII i XIX na terenie powiatu toszeckiego działały dwa komisariaty z siedzibami w Raciborzu (kontrolujący archiprezbiteraty w Gliwicach i Dębieńsku Wielkim) oraz w Opolu (sprawujący kontrolę nad archiprezbiteratami w Pyskowicach, Toszku i Ujeździe) (Książek, 1976, s. 139–140).

W czasach pruskich klasztor franciszkański znalazł się pod silnym naciskiem władz nie tylko z uwagi na jego ekspansywny katolicyzm oddziaływający na okoliczną ludność, ale przede wszystkim z powodu jego powiązań z Królestwem Polskim, a później austriacką Galicją. Reformaci z Gliwic i Góry św. Anny, rekrutujący się głównie ze szlachty małopolskiej, przynależeli do małopolsko-galicyskiej Prowincji Matki Bożej Anielskiej i wzbraniali się przed włączeniem ich do śląskiej Prowincji św. Jadwigi. W 1805 roku, po długich sporach, władze pruskie wymogły utworzenie „autonomicznej” kustodii Świętego Krzyża, która objęła klasztory „polskich” franciszkanów w Prusach, czyli w Gliwicach, na Górze św. Anny oraz w Pilicy (Nowy Śląsk). Kres istnieniu zakonu przyniosła sekularyzacja zakonów katolickich w Prusach, zarządzona tzw. edyktem likwidacyjnym (zwanym też sekularyzacyjnym – *Edikt über die Einziehung sämtlicher geistlicher Güter in der Monarchie*) króla Fryderyka Wilhelma III z 30 października 1810 roku. Formalnie gliwicki klasztor skasowano 10 grudnia 1810 roku. W lutym 1811 roku na aukcji rozsprzedano ruchomy majątek klasztorny, a jego zabudowania razem z kościołem przeznaczono na

²¹ Pełne w sensie prawa kościelnego kościoły parafialne i filialne, z pominięciem kościołów, kaplic oraz kościoła franciszkańskiego.

urządzenie Królewskiego Gimnazjum, o czym jeszcze wspomnimy (Drabina, 1995, s. 228-229; Nitsche, 2011, s. 393).

Parafie i zbory ewangelickie

Pomimo wielkich sukcesów reformacji z XVI i na początku XVII wieku – zarówno w miastach, jak i na wsiach Górnego Śląska, w tym w wyznaniu ziemiaństwa tego regionu, czego powszechne przykłady odnajdujemy również w dziejach parafii na ziemi toszecko-gliwickiej – bezwzględna rekatolicyzacja, rozpoczęta jeszcze w trakcie wojny trzydziestoletniej po katolickim zwycięstwie w bitwie pod Białą Górą z 1620 roku, a potwierdzona ustaleniami pokoju westfalskiego z 1648 roku, „do korzenia” wyrugowała protestantyzm na tej ziemi. Zdając sobie z tego sprawę, władze pruskie w pierwszych latach po opanowaniu Śląska mianowały landratów powiatu toszeckiego z katolickiej szlachty, bo innej nie było. Pierwszym landratem wyznania katolickiego mianowany został baron Franz Wolfgang von Stechow, pan na Pławniowicach, który sprawował ten urząd do 1747 roku. Dopiero w 1759 roku Ernst Silvius von Sack, właściciel Wieszowy, objął to stanowisko jako pierwszy protestant. Był to sygnał, korzystając ze zmian własnościowych w powiecie na skutek napływu szlachty protestanckiej, że urząd starosty będzie powierzany protestantom, a nie katolikom, którzy w czasie wojen z monarchią habsburską byli niepewni politycznie (Greiner & Małusecki, 2018, s. 134 i nast.).

Odbudowa kościołów reformowanych, w pierwszej kolejności luterańskiego, nastąpiła dopiero w czasach pruskich. Już w 1742 roku król Fryderyk II zezwolił protestantom na budowę domów modlitwy, a w 1750 roku ewangelicy zostali zwolnieni z należnym proboszczom katolickim opłat *iura stolae*. Ewangelickim duchownym zapewniono też wstęp na cmentarze katolickie, na których chowano ewangelików. Działające obok świątyń katolickich protestanckie „domy modlitwy” (*Bethhausen*) zostały podniesione do rangi kościołów z prawem dobudowania wieży, założenia dzwonów, a przede wszystkim zorganizowania własnej parafii. Wzrost liczby ewangelików po 1742 roku był skutkiem napływu urzędników, osiadłych dyspensowanych żołnierzy, ale także – co chyba najważniejsze – rzemieślniczych i inżynierskich fachowców werbowanych do rozwijanych zakładów hutniczo-metalurgicznych, początkowo głównie w dobrach sławęcickich, a później również wokół Gliwic. W dużej mierze byli oni rekrutowani z niemieckich państw protestanckich – nie tylko z Prus, ale też z górniczo-hutniczych zagłębi protestanckiej Saksonii. Pierwotnie głównym skupiskiem ewangelików w powiecie toszeckim była nowa osada kuźnicza Koblarnia (*Jakobsvalde*), w 1701 roku założona przez właściciela *państewka* sławęcickiego, hrabiego Jacoba Heinricha von Flemminga (skądinąd bliskiego współpracownika elektora saskiego Fryderyka Augusta I, stąd po uzyskaniu przez niego korony polskiej jako August II odgrywał ważną rolę również w polityce Rzeczypospolitej, m.in. pełnił stanowisko wielkiego koniuszego litewskiego) (Konopczyński, 1948–1958, s. 32–35). Jednak dopiero w 1776 roku tamtejsza luterańska gmina wyznaniowa, przy wsparciu ówczesnej właścicielki dóbr sławęcickich, księżnej Christiane Charlotte Sophie von der Osten-Sacken (*primo voto* hrabiny von Hoym), wzniosła drewniany zbor oraz szkołę. W 1816 roku w miejscu drewnianej świątyni w Koblarni, przy wsparciu finansowym ówczesnego właściciela dóbr sławęcickich, księcia Friedricha Ludwiga von und zu Hohenlohe-Oehringena ze Sławęcic, wzniesiony został

nowy murowany zbór o klasycystycznej architekturze, wzorowany na kościele *St. Marie de Batignolles* w Paryżu. Przez długi okres – do 1945 roku – pozostał kościołem parafialnym²² dla okolicznej, zawsze nielicznej (zwłaszcza po upadku ośrodka hutniczego nad Bierawą w połowie XIX wieku) ludności wyznania ewangelickiego. Ponadto od 1806 roku książęta von Hohenlohe-Oehringen udostępniali okolicznym ewangelikom swoją pałacową kaplicę w Sławięcicach jako dom modlitewny (Anders, 1867, s. 724–725).

„Stołeczna” gliwicka wspólnota ewangelicka dopiero w 1809 roku uzyskała możliwość odbywania nabożeństw w nieużywanym w tym okresie przez katolików małym drewnianym Kościele św. Barbary na Przedmieściu Bytomskim. Formalnie kościółek ten przeszedł na wyłączne użytkowanie protestantów w 1815 roku, po jego zakupieniu i uroczystym międzykościelnym katolicko-ewangelickim przekazaniu (Anders, 1867, s. 715–716; Drabina, 1995, s. 231; Nitsche, 2011, s. 360–361).

Obie ewangelickie parafie – kotlarska i gliwicka – jedyne, jakie w omawianym okresie istniały w powiecie toszeckim, organizacyjnie podlegały inspekcji w Pszczynie (*Plessner Inspection*), ostoji protestantyzmu na wschodnim Górnym Śląsku, w tamtych czasach – obok Tarnowskich Gór – korzystającej z opieki Panów na Pszczynie, tj. protestanckich rodów von Promnitz i następnie książąt von Anhalt-Cöthen. Inspekcja ta podlegała z kolei Konsystorzowi Ewangelickiemu dla Górnego Śląska (*Oberschlesischen Consistorio zu Brieg*), do 1750 roku z siedzibą w Opolu, a później w Brzegu (Anders, 1867, s. 715–716; Janczaka & Ładogórskiego, 1976, s. 80–81; Weigel, 1804, s. 79).

Należy jeszcze wspomnieć o dokonanej w październiku 1817 roku, z woli króla Fryderyka Wilhelma III, państwowej unii istniejących wówczas w Prusach dwóch głównych kościołów protestanckich: Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego (*Evangelisch-lutherische Kirchen*²³) i Ewangelicko-Reformowanego (*Evangelisch-reformierten Kirchen*²⁴), w wyniku czego powstał Kościół Ewangelicko-Unijny (*Evangelische Kirche der altpreußischen Union*). Na jego czele do 1918 roku jako *summus episcopus*²⁵ stał król pruski. Odrębnym problemem, wychodzącym poza ramy czasowe naszego studium, jest opór części luteranów w Prusach przed tą przymusową unią, która w latach 30. XIX wieku przybrała formę separatystycznego kościoła, tzw. staroluterskiego. Jego głównym ośrodkiem był Śląsk, a w Gliwicach istniała gmina z kościołem.

Gminy i synagogi żydowskie

Początki obecności Żydów na ziemi toszecko-gliwickiej sięgają średniowiecza, jednak byli oni zmuszeni opuścić ten region po wydaniu w 1559 roku przez suzerena, cesarza Ferdynanda I, edyktu o wygnaniu Żydów z ziem dziedzicznych Habsburgów, a więc też ze Śląska, który wchodził w skład Korony św. Wacława. W 1562 roku

²² W tej wyjątkowej społeczności w Kotlarni urodził się i wychował wybitny architekt Ernst Friedrich Zwirner, pod którego kierunkiem w drugiej połowie XIX wieku dokończono budowę katedry w Kolonii.

²³ Augsburskiego Wyznania.

²⁴ Kalwiński, Helweckiego Wyznania.

²⁵ Najwyższy biskup.

stosowną antyżydowską uchwałę przyjął sejmik księstwa opolsko-raciborskiego. Zaznaczono przy tym tolerowane miejsca osiedleńcze, którym na Górnym Śląsku została Biała (Zülz)²⁶. Dodatkowo miasta królewskie uzyskiwały od Habsburgów przywileje *de non tolerandis Judaeis*, co w przypadku Gliwic stało się na mocy aktu cesarza Rudolfa II z 1587 roku. Inicjatorami i beneficjentami tych antyżydowskich ustaw były chrześcijańskie – w owym czasie skupiające katolików, jak i protestantów – miejskie gildie kupieckie i cechy rzemieślnicze, obawiające się żydowskiej konkurencji. Sytuacja uległa zmianie dopiero w trakcie wojny trzydziestoletniej, kiedy to Habsburgowie, szukający nowych źródeł dochodów skarbowych, zliberalizowali ustawodawstwo antyżydowskie w krajach koronnych. W 1627 roku cesarz Ferdynand II dopuścił Żydów do szerszego udziału w życiu gospodarczym monarchii, ale uzależnił to od decyzji właścicieli ziemskich, co potwierdziły westfalskie traktaty pokojowe. Można rzec, że ziemiaństwo górnośląskie tylko czekało na takie rozwiązania prawne, bo już wcześniej angażowało żydowskich zarządców czy arendarzy (głównie sprowadzanych z Polski) w swoich dobrach. Pamiętajmy, że ówczesna szlachta górnośląska ciągle była rodzima i skoligacona ze szlachtą z Królestwa Polskiego. Ziemianie wręcz „ukrywali” swoich „nadwornych” (*Hofjuden*) Żydów przed słabą zresztą habsburską administracją, w tym przede wszystkim fiskalną. Przy próbach wspierania ich działalności w prywatnych miastach ich właściciele spotykali się jednak z silnym oporem chrześcijańskiego mieszczaństwa, o czym świadczy przypadek właścicielki Ujazdu, Anny Kochcickiej, która około 1653 roku ponownie zezwoliła Żydom na osadnictwo w mieście. Na skutek skargi mieszczan ujejskich do zarządu dóbr biskupich Żydzi na mocy zakazu nie mogli kupować nieruchomości na terenie miasta, a także ich zamieszkiwać (Nadolski, 2006, s. 47; Walerjański, 2005, s. 31–32; Weiser, 1992, s. 20–22).

Z powyższych powodów wtórne osadnictwo żydowskie na Górnym Śląsku w drugiej połowie XVII wieku – napędzane swoistym *Ostfluchtem* spowodowanym pogromami na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej w czasie prowadzonych od 1648 roku wojen z kozaczyzną – ograniczało się głównie do wsi. Poza jednostkowymi i przejściowymi przykładami żydowskich arendarzy z początków XVIII wieku, np. w Zdziercu, Żernikach czy Kozłowie, na ziemi toszecko-gliwickiej wyjątkowe było osadnictwo w Wielowsi, gdzie jej kolejni właściciele, w tym od około 1700 do 1757 roku hrabiowie von Verdugo o głębokiej hiszpańsko-katolickiej (por. Igalfy, 1992–1993, s. 221–234) tradycji, wspierali osiedlanie się Żydów na tym obszarze. Ci, podobnie jak i pozostali pojedynczo osiedlający się we wsiach, zajmowali się wyłącznie handlem i rzemiosłem partaczowym, tj. wykonywanym poza strukturami cechowymi. Około 1680 roku w Wielowsi powstała pierwsza nowożytna gmina żydowska na ziemi toszecko-gliwickiej, do której powstania wymagane było uczestnictwo co najmniej dziesięciu dorosłych²⁷ męskich członków. Jej członkami stawali się również Żydzi z innych okolicznych wsi i miast, w tym z Toszka i Pyskowic. Gmina ta jeszcze u schyłku XVII wieku wzniosła pierwszy drewniany dom modlitewny oraz założyła cmentarz (*kirkut*), na którym aż do pierwszej połowy XIX wieku grzebano również Żydów z okolicznych wsi oraz miast, w których dopiero w tym czasie pozyskano zgo-

²⁶ Na obszarze enklaw morawskich na Górnym Śląsku taką miejscowością była Osobłoga (Osobloha/Hotzenplotz).

²⁷ Tj. tych, którzy ukończyli 13 rok życia i przeszli *bar micwę*.

dy na założenie odrębnych żydowskich cmentarzy. Społeczność żydowska w Wielow-
si przetrwała, w przeciwieństwie do osadnictwa żydowskiego w miastach ziemi to-
szecko-gliwickiej. Wpływ na to miało niekorzystne ustawodawstwo habsburskie w tej
materii za czasów panowania cesarza Karola VI, w tym wydany w 1713 roku edykt
cesarski, tzw. tolerancyjny (*Toleranzpatent*), zezwalający Żydom na osiedlanie się na
Śląsku dopiero po opłaceniu specjalnego podatku (*Toleranzgeld*) na rzecz państwa
oraz patent „żydowski” Śląskiego Urzędu Zwierzchniego (*Schlesische Oberamtsregi-
rung*) z 1726 roku (*Wegen der Juden*), zakazujący Żydom osiedlania się w miejsco-
wościach i domach, w których ich wcześniej nie było. Tą ponowną antyżydowską
politykę habsburską miał ujednolicić edykt cesarza Karola VI z 1738 roku, nakazu-
jący wypędzenie wyznawców mozaizmu z ziem koronnych, który jednak nie wszedł
w życie (Walerjański, 2005, s. 34; Weiser, 1992, s. 26–27; Zielonka, 2014, s. 226–227).

Opanowanie większej części Śląska przez Prusy Fryderyka II społeczność ży-
dowska przyjęła z nadzieją. Wynikało to z lepszej sytuacji Żydów w monarchii
Hohenzollernów w porównaniu z antysemitką nastawionymi katolickimi krajami
habsburskimi. W sumie jednak polityka pruska w okresie fryderycjańskim wobec
społeczności żydowskiej na Śląsku, a w szczególności na Górnym Śląsku, okazała się
kapryśna, zwłaszcza za panowania Fryderyka II. W jej kontekście używano określe-
nia „tolerancja dyktowana koniecznością gospodarczą”. Głównym aktem prawnym
regulującym pobyt Żydów na całym pruskim Śląsku był edykt żydowski (*Juden Re-
glement*), wydany 2 grudnia 1751 roku. Dotyczył on głównie wymogów zalegali-
zowania pobytu Żydów na tym obszarze oraz organizował i kontrolował napływ
ludności żydowskiej spoza Śląska. Edykt z 1751 roku na pewno zwiększył margines
tolerancji osadnictwa żydowskiego, w tym w miastach, ale jego zakres regulacji
prawnych był w dużej części powtórzeniem habsburskiego edyktu tolerancyjnego
z 1713 roku. Na jego podstawie powoływane były specjalne państwowe urzędy fi-
skalne (*Königliches Juden-Toleranz-Amt*), ściągające podatki na rzecz państwa od
tzw. tolerowanych Żydów. Taki urząd funkcjonował również w Gliwicach i zakresem
działania obejmował powiat toszecki. W 1776 roku władze pruskie nagle nakazały
jednak przesiedlenie w ciągu miesiąca wszystkich Żydów żyjących po lewej stronie
Odry na „polską”, prawą stronę rzeki. W nowych miejscach mogli oni zamieszkiwać
jedynie we wsiach. Po kilku latach, we wrześniu 1779 roku, władze pruskie ponow-
nie zmieniły zdanie i nakazały wszystkim Żydom opuszczenie wiosek i zamiesz-
kanie w miastach (wyjątek stanowiły cztery wsie, w tym Wielowieś). Jako główne
miasto zamieszkania wskazano wówczas Gliwice, a w 1781 roku dodatkowo pięć
innych górnośląskich miast²⁸, z kolei jedynym dopuszczalnym zajęciem Żydów miał
być handel. Dopiero kiedy okazało się, że spadają dochody z „żydowskich” podat-
ków, w 1787 roku władze pruskie wycofały się z zarządzeń eksmitowania Żydów do
wyznaczonych miast przesiedleńczych, otwierając tym samym wolne osadnictwo tej
nacji również na Górnym Śląsku. Zbiegło się to, nieprzypadkowo, ze śmiercią króla
Fryderyka II w 1786 roku i rozpoczęciem rządów przez króla Fryderyka Wilhelma
II. W 1791 roku zezwolono Żydom na zakładanie własnych cechów rzemieślniczych
i gildii kupieckich (Walerjański, 2005, s. 35–37; Weiser, 1992, s. 29–31).

Gmina żydowska w Wielow-
si przetrwała, w przeciwieństwie do osad-
nictwa współwyznawców w mniejszych miastach i miasteczkach powiatu toszec-

²⁸ Bieruń Stary, Lubliniec, Mikołów, Mysłówice i Tarnowskie Góry.

kiego w czasach fryderycjańskich, ale nawet się wzmocniła. W latach 1763–1771 w Wielowsi wybudowano pierwszą w powiecie murowaną synagogę. Poza tym około 1750 roku powstała gmina w Gliwicach, która w 1763 roku miała już dom modlitewny, zorganizowany w prywatnym domu. Od 1803 roku rozpoczęła ona starania o budowę synagogi²⁹. Na przełomie wieków XVIII i XIX ukonstytuowały się ponadto gminy w Pyskowicach (gdzie na początku XIX wieku wybudowano drewnianą synagogę), Ujeździe, Toszku i Sośnicowicach (Walerjański, 2005, s. 38; Weiser, 1992, s. 98–99; Zielonka, 2014, s. 227).

Przełomem w sytuacji społeczności żydowskiej, również na pruskim Górnym Śląsku, okazały się dopiero reformy Steina-Hardenberga, w tym przede wszystkim wydany przez Fryderyka Wilhelma III tzw. edykt tolerancyjny z 11 marca 1812 roku (*Edikt betreffend die bürgerlichen Verhältnisse der Juden in dem Preussischen Staate*), który z pewnymi ograniczeniami nadawał Żydom w monarchii Hohenzollernów równe prawa. Otworzyło to możliwość umocnienia się osadnictwa żydowskiego w powiecie toszeckim, a później toszecko-gliwickim. W 1811 roku władze miejskie Gliwic zezwoliły na budowę synagogi, której uroczyste poświęcenie odbyło się 4 września 1812 roku, m.in. z udziałem Pana na Pszczynie księcia Ludwiga von Anhalt-Cöthena, członków magistratu, korpusu oficerskiego garnizonu gliwickiego oraz duchownych katolickich i ewangelickich. Symbolicznie należy to uznać za nową erę, owocną dla społeczności żydowskiej na ziemi gliwickiej. W 1822 roku spaloną w wielkim pożarze Pyskowic drewnianą synagogę odbudowano już w murowanej konstrukcji, wzniesiono także trzy bożnice: w 1827 roku w Ujeździe, w 1828 roku w Sośnicowicach, a w 1836 roku w Toszku (Drabina, 1995, s. 235; Walerjański, 2005, s. 38–39; Weiser, 1992, s. 98–99; Ziátkowski, 2014, s. 25–26).

W latach 20. XIX wieku w powiecie toszecko-gliwickim było pięć gmin żydowskich – w Wielowsi, Gliwicach, Pyskowicach, Sośnicowicach i Toszku – z synagogami w czterech miejscowościach: Wielowsi, Gliwicach, Pyskowicach i Sośnicowicach. Od drugiej połowy XVII wieku gminy żydowskie na Górnym Śląsku były samodzielnie, bez jakiegokolwiek władzy zwierzchniej, co – zważywszy na ich trudne losy – jest zrozumiałe. W 1814 roku, czyli dopiero po wydaniu edyktu tolerancyjnego, w Gliwicach z inicjatywy i pod przewodnictwem wybitnego działacza żydowskiego Abrahama Muhra, zwolennika „haskali”, ale bez radykalnego odrzucania tradycji aszkenazyjczyków, odbyło się zgromadzenie gmin górnośląskich, na którym uchwalono memoriał o zjednoczeniu gmin żydowskich w działalności religijnej i udzielaniu sobie wzajemnej pomocy. Wewnątrzżydowski spór między zwolennikami „haskali” a ortodoksami spowodował jednak, że Związek Górnośląskich Gmin Synagogałnych (*Oberschlesische Synagogen-Gemeinden*) powstał dopiero w 1872 roku (Weiser, 1992, s. 32–33; Ziátkowski, 2014, s. 36).

Szkolnictwo

Szkolnictwo na przełomie wieków XVIII i XIX nadal było szkolnictwem stanowym i wyznaniowym, a ustrój ten podważać zaczęły dopiero reformy pruskie, rozpoczęte

²⁹ Po 1743 roku liczba Żydów w Gliwicach systematycznie wzrastała: w 1743 roku odnotowano ich 28, w 1773 roku – 31, w 1793 roku – 62, w 1813 – 180, a w 1823 roku – 430; por. B. Nitsche (2011, s. 372).

jeszcze w okresie fryderycjańskim. Określa się je stanowym, bo obejmowało odrębne szkoły dla wiejskich dzieci chłopskich, odrębne dla dzieci mieszczańsko-rzemieślniczych w miastach oraz odrębne dla pobierających edukację domową poza tym systemem dzieci ziemiaństwa, a wyznaniowym, bo do czasów reform z epoki fryderycjańskiej i późniejszych separowało od siebie dzieci w zależności od wyznawanej wiary (szerzej: Musioł, 1933, s. 93–94). W związku z wręcz pełną dominacją ludności katolickiej w powiecie toszeckim najważniejsze do omówienia są przemiany w organizacji szkół katolickich. W niewielkim rozmiarze przekształcenia organizacyjne szkolnictwa z przełomu wieków XVIII i XIX objęły mniejszościowe szkolnictwo ewangelickie, a tym bardziej rodzące się dopiero żydowskie.

Szkolnictwo katolickie przed 1740 rokiem było jedynym funkcjonującym na ziemi gliwicko-toszecko-sławęckiej. Ścisłe związane było z kościelną organizacją parafialną i stąd zarządzane było przez proboszczów, a ci byli w tej materii nadzorowani przez inspektorów szkolnych, którymi z urzędu byli archiprezbiterzy. W niewielkim uproszczeniu organizacja szkolna pokrywała się więc z zasięgiem poszczególnych archiprezbiteratów. Według powszechnych relacji w połowie XVIII wieku szkolnictwo to znajdowało się w głębokim upadku materialnym i edukacyjnym (Musioł, 1933, s. 94 i nast.).

W związku z powyższym władze pruskie podjęły się reformy tego szkolnictwa, próbując przy okazji je sekularyzować i przynajmniej częściowo upaństwowić, w tym wprowadzając do nauczania język niemiecki jako ten „urzędowy”. Do tego celu wykorzystywały reformatorską działalność wspomnianego już opata żagańskiego, J.I. von Felbigera. Na zamówienie entuzjastycznie ustosunkowanego do tego projektu Ministra ds. Śląska, hrabiego Ernsta Wilhelma von Schlabrendorfa, opracował on projekty reform, które uzyskały akceptację króla Fryderyka II i ostatecznie przyjęły formę zarządzenia noszącego nazwę – jak to podano w jego polskiej wersji językowej – *Królewsko-Pruska Generalna Ustawa dla Rzymsko-Katolików w miastach i wsiach samowładnego Księstwa Śląskiego i Hrabstwa Glaczu (Königlich-preussisches General Land-Schul-Reglement für die Römisch-Katholischen in Städten und Dörfern des souverainen Herzogthums Schlesien und der Grafschaft Glatz)*, wydanego 3 listopada 1765 roku (Mrukwa, 1980, s. 330–339; Musioł, 1933, s. 89–91; Korzeniowska, 2012, s. 26 i nast.).

Głównym celem tej reformy, nazywanej żagańską nowością, było wprowadzenie nieznanego dotychczas obowiązku szkolnego, obejmującego wszystkie dzieci – co należy mocno podkreślić – w wieku 7–13 lat bez względu na stan i płeć oraz trójstopniowy podział szkół na *Land-, Stadt- und Trivialschulen*: *Landschulen* (szkoły jednoklasowe we wsiach i w miasteczkach), *Stadtschulen* („niższe” dwuklasowe szkoły w miastach) oraz *Trivialschulen* („wyższe” trzy- i czteroklasowe szkoły w większych miastach; w powiecie toszeckim żadna taka szkoła nie powstała). Jak na przełomie wieków XVIII i XIX ten obowiązek szkolny był realizowany na wschodnim Górnym Śląsku to już zupełnie inny temat. „Żagańska nowość”, z oporami przyjmowana nie tylko na wschodnim Górnym Śląsku, wprowadzała podział dzieci na rówieśnicze grupy edukacyjne w ramach jednej klasy. Umożliwiło to dostosowanie poziomu nauczania odpowiednio do wieku, podobnie też opracowane zostały podręczniki dla poszczególnych grup, zarówno w języku polskim, jak i niemieckim, który wtedy dopiero został wprowadzony do nauczania, z mizernym zresztą rezultatem, głównie z powodu braku nauczycieli znających ten język. Co jednak najważniejsze, refor-

ma żagańska otworzyła udział państwa w zarządzaniu szkolnictwem katolickim, co odbywało się na zasadzie podziału kompetencyjnego: państwo miało zapewnić stosowne środki finansowe na utrzymywanie szkół, pozostawiając Kościołowi kwestie edukacyjne, ale pod kontrolą państwa (Reimann, 1883, s. 348–349; Mrukwa, 1980, s. 330–339). Jak napisał z żalem ks. prof. Jerzy Myszor (2011, s. 310) „...wykształcenie i wychowanie stało się prerogatywą państwa”, co skomentować należy opinią: WRESZCIE!

Przełom w relacjach państwo-kościół w tym zakresie nastąpił dopiero na przełomie lat 1800/01, kiedy to w celu kontroli nad katolickimi szkołami elementarnymi powołano do życia świecki urząd – Królewsko-Pruską Katolicką Główną Dyрекcję Szkolną dla Śląska (*Königlicher Preußischer Katholischen Schul-Direction für Schlesien*), podległą wrocławskiej Kamerze. W odpowiedzi na to w marcu 1801 roku biskup wrocławski książę J.Ch. zu Hohenlohe-Waldenburg-Bartenstein utworzył Książęco-Biskupią Komisję Szkolną (*Fürstbischöflichen Schulkommision*). W maju 1801 roku został wydany *Regulamin szkolny dla niższych szkół katolickich w miastach i na wsi dla Śląska oraz hrabstwa kłodzkiego* (*Schul-Reglement für die biedereren katholischen Schulen in der Städten und aus dem platten Lände von Schlesien und der Graffschaft Glatz*). Na jego podstawie rozdzielono stanowisko inspektora szkolnego od urzędu archiprezbitera i odtąd inspektorem mógł zostać każdy ksiądz odznaczający się kwalifikacjami pedagogicznymi. Od tego czasu zasięg nowego inspektoratu szkolnego pokrywał się z granicami administracyjnymi, a nie jak dotąd z podziałem na archidiakonaty. Inspektor szkolny uzyskiwał nominację z rąk biskupa, ale po uprzednim uzgodnieniu tej decyzji z władzami państwowymi. W 1802 roku na obszarze powiatu toszeckiego powołano dwóch inspektorów szkolnych, którymi zostali proboszcz w Pilchowicach, nadzorujący wówczas 30 szkół we wschodniej części powiatu oraz proboszcz w Ujeździe, sprawujący kontrolę nad 19 szkołami w zachodniej części powiatu. Ze strony państwa szkolnictwo katolickie kontrolował landrat (*Allgemeine Uebersicht des Bisthums Breslau, in seinen Geist- und Weltlichen Behörden : im Jahr 1802*, 1802, s. 76 i nast; *Schlesische Provinzialblätter*, 1802, s. 343)³⁰.

W 1808 roku w ramach reform Steina-Hardenberga zlikwidowano Katolicką Główną Dyрекcję Szkolną, a w jej miejsce powołano Prowincjonalne Kolegium Szkolne (*Provinzial-Schul-Kollegio*), od 1817 roku wprost podporządkowane Ministerstwu Oświecenia, Spraw Duchownych i Medycznych (*Preußische Ministerium der geistlichen-, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten*). Na szczęblu nowo utworzonych rejencji powstały komisje kościelne i szkolne (*Kirchen- und Schul-Kommision*), a na poziomie powiatowym funkcje kontrolne nadal sprawował landrat. W związku z tym w 1812 roku władze kościelne zlikwidowały Książęco-Biskupią Komisję Szkolną, uzyskując za to udział w zarządzaniu szkolnictwem elementarnym i średnim na wszelkich szczęblach administracji państwowej, ale tylko w zakresie zarządzania i kontroli sfery pedagogiczno-edukacyjnej (*Dienst-Instruktion vom 23 October 1817 für die Königl. Preuß. Regierung*, 1843; Greiner & Małusecki, 2018, s. 110).

Generalnie tam, gdzie istniał kościół parafialny, funkcjonować miała szkoła katolicka. To założenie w pełni potwierdza się w przypadku powiatu toszeckiego z lat 1742–1818, kiedy w każdej miejscowości parafialnej (poza Kotami) istniała szkoła

³⁰ W latach 1801–1818 funkcję tę pełnili: ks. Stanislaus Siegmunt, proboszcz z Pilchowiec oraz ks. Karl Dronke, proboszcz z Toszka (Chrząszcz, 1903, s. 533).

– w sumie były to 34 szkoły, z tego cztery w miastach, trzy w miasteczkach oraz 27 przy parafiach wiejskich. Ponadto w innych osadach wiejskich istniało 12³¹ szkół, w tym pięć w miejscowościach, gdzie działały kościoły filialne (w Knurowie, Pniowie, Rudzińcu, Szalszy i Wilczy Górze). Poza wsiami kościelnymi źródła statystyczne z tego okresu odnotowują szkoły we wsiach, gdzie istniały rezydencje szlacheckie, jak w Byninie (dwie szkoły!), Dzierżnie, Pławniowicach i Szalszy, co sugeruje zainteresowanie ich właścicieli edukacją dzieci włościańskich. Ponadto szkoły istniały w podgliwickiej bogatej wsi siodłackiej – Trynku – a poza tym, co wymaga podkreślenia, działała szkoła w ośrodku kuźniczym, jakim były Trachy, a także w Knurowie, Lenartowicach i Łanach Wielkich. W sumie na przełomie wieków XVIII i XIX istniało stabilnie 45 elementarnych szkół katolickich³², nie licząc efemerycznych. Warto jeszcze wspomnieć, że w 1816 roku w sześciu lewobrzeźnych powiatach rejencji opolskiej na jednego nauczyciela (zazwyczaj w szkołach wiejskich funkcję tę pełnił organista) przypadało średnio 585 mieszkańców, a dla ośmiu powiatów prawobrzeźnych stosunek ten wynosił 707 mieszkańców na jednego nauczyciela, z kolei dla powiatu toszeckiego aż 952 mieszkańców (Weigel, 1804, s. 74).

Na przełomie XVIII i XIX wieku, na skutek wzrastającej liczby dzieci mniejszościowych wyznawców kościołów reformowanych oraz starozakonnych, których również zaczął obowiązywać obowiązek szkolny, głównie w miastach, od 1802 roku w miejskich szkołach katolickich zaczęto tworzyć tzw. system symultaniczny. Umożliwiał on pobieranie edukacji w szkołach katolickich przez innowierców, bez potrzeby uczestniczenia w zajęciach *sensu stricto* religijnych. Takie miejskie szkoły symultaniczne na początku XIX wieku pojawiły się w Gliwicach i Toszku (Anders, 1867, s. 715).

Wielkim wydarzeniem dla systemu edukacyjnego w powiecie toszeckim było powołanie 20 kwietnia 1816 roku Królewskiego Gimnazjum Katolickiego (*Königlich Katholisches Gymnasium*) w Gliwicach, pierwszego opartego na humboldtowskiej pruskiej reformie szkolnictwa średniego gimnazjum klasycznego we wschodniej, prawobrzeżnej części Górnego Śląska. Uposażone zostało w nieruchomości oraz część biblioteki po klasztorze franciszkańskim, sekularyzowanym w grudniu 1810 roku. Od początku była to średnia szkoła symultaniczna, do której przyjmowani byli zarówno katolicy, jak i innowiercy, w tym Żydzi (Nitsche, 2011, s. 395–397).

Szkolnictwo ewangelickie odrodziło się w powiecie toszeckim po długim okresie kontrreformacyjnym, czyli dopiero w połowie XVIII wieku. Pierwszą, utworzoną w 1776 roku i jedyną przez prawie półwiecze szkołą dla dzieci protestantów była szkoła w Kotlarni, głównym ośrodku ludności wyznania ewangelickiego w powiecie. Dopiero na początku XIX wieku została powołana kolejna elementarna szkoła dla dzieci pracowników Królewskiej Huty (*Königshütte*) koło Gliwic. Szkoły te inspekcyjnie podporządkowane były superintendentowi diecezji pszczyńskiej, w skład której wchodziły zbory w Kotlarni i później w Gliwicach (Anders, 1867, s. 724–725).

³¹ Licząc z dwiema szkołami w Byninie było ich 13. Ponadto w tym okresie szkoły istniały efemerycznie, jak szkoła w Zimnej Wódce – wykazywana w 1804 roku, a w 1822 roku już nie. Por. Weigel, 1804; Görlitz, 1822.

³² F.A. Zimmermann (1783, s. 333–356) w konkretnych miejscowościach odnotował 45 szkół; J.A.V. Weigel (1804, s. 152–160) odnotował 46 szkół; w *Allgemeine Uebersicht des Bisthums Breslau...* (1802, s. 144) podano tylko 49 szkół; patrz też: A.M. Kosler (1929, s. 57).

Wynikająca z religii mozaistycznej ortodoksyjna zasada kształcenia dzieci (tylko płci męskiej) była realizowana przez kształtujące się w powiecie toszeckim na przełomie wieków XVIII i XIX wspólnoty żydowskie z rabinem na czele. Podjęte zostały wówczas próby tworzenia wyznaniowych szkół o charakterze elementarnym (*Cheder*). Informacje źródłowe o odradzającym się na przełomie wieków XVIII i XIX szkolnictwie żydowskim w powiecie toszeckim – wyłącznie stworzone przez sąsiedzki świat chrześcijański proveniencji prusko-państwowej, głównie urzędniczy – są jednak bardzo niepewne, żeby nie powiedzieć bałamutne. Wydaje się, że w drugiej połowie XVIII wieku powstała szkoła w Wielowsi. Od schyłku XVIII wieku istniała również nieformalna szkoła w Gliwicach. Pewne informacje o jej istnieniu posiadamy dopiero z 1812 roku, tj. roku wydania edyktu emancypacyjnego. Brak uregulowań prawnych dotyczących żydowskiego szkolnictwa w Gliwicach w 1820 roku doprowadził do wydania przez rejencyjne władze oświatowe w Opolu decyzji o przeniesieniu dzieci żydowskich do gliwickiej katolickiej szkoły miejskiej. Jak już wspomniano, część dzieci żydowskich od 1802 roku uczęszczała do elementarnych szkół miejskich o charakterze symultanicznym, a od 1816 roku również do Gimnazjum Królewskiego w Gliwicach (Ziątkowski, 2007, s. 141 i nast.; Kubit, 2018, s. 44).

Statystyczne podsumowanie

Pod względem statystycznym u schyłku istnienia fryderycjańskiego powiatu toszeckiego ludność katolicka nadal była dominująca, bo stanowiła aż 94,9% mieszkańców. Innowierców stopniowo jednak przybywało. Najwięcej było ich w miastach (14,9%), a następnie w miasteczkach (7,8%) i koloniach (7,4%). W gminach wiejskich stanowili oni tylko 2,7%.

Ewangelicy stanowili tylko 2,2% ogółu ludności, a według danych zawartych w opracowaniu J.G. Knie – 2,6%. Najwięcej mieszkało ich w miastach – 570 osób, co stanowiło 5,6% mieszkańców – ale procentowo najliczniej byli reprezentowani w koloniach rzemieślniczych i przemysłowych, gdzie stanowili 7,4% ludności, a dalej w miasteczkach (4,1%) i gminach wiejskich (1,7%). Wśród miast największym skupiskiem ewangelików były Gliwice (9,3% mieszkańców), a wśród miasteczek Sławęcice (6,5% mieszkańców), ale należy pamiętać, że miasteczko to było centrum lokalnego ośrodka metalurgicznego. Wśród kolonii największym ich skupiskiem była Huta Gliwicka, gdzie stanowili 34,3% mieszkańców, a wśród gmin wiejskich Kotłarnia (220 osób, co stanowiło 24,7% ogółu mieszkańców), a następnie Trachy (27 osób) i Bycina (13 osób). We wszystkich tych gminach działały huty żelaza i zakłady metalurgiczne. W 62 gminach wiejskich, a więc prawie w połowie wówczas istniejących, nie odnotowywano żadnych mieszkańców wyznań ewangelickich. Głównymi skupiskami ludności ewangelickiej były więc ośrodki przemysłowe, do których ściągano fachowców, w tym z Dolnego Śląska i krajów protestanckich.

Żydzi stanowili 3,1% ogółu ludności, ale – co zauważalne – było ich o 0,9% więcej niż ewangelików. Według danych zawartych w opracowaniu J.G. Knie grupa ta stanowiła 2,5% ogółu mieszkańców powiatu. Największymi ich skupiskami były miasta (943 osób, 9,3% mieszkańców) i gminy wiejskie (442 osób, ale tylko 1% ogółu mieszkańców). W miasteczkach mieszkało ich stosunkowo niewiele (81 osób, 3,7% mieszkańców), a w koloniach w ogóle nie odnotowano ich obecności. Największym skupiskiem wyznawców mozaizmu były Gliwice (440 osób, 9,2% miesz-

kańców). Wśród miasteczek największa była gmina w Sośnicowicach (46 osób, 7,5% mieszkańców). Aż w 98 gminach wiejskich, czyli 2/3 istniejących, nie odnotowywano Żydów. Największym ich skupiskiem była już tradycyjnie Wielowieś (158 osób, 15,4% mieszkańców), a ponadto ich większa liczba zamieszkiwała w Tworogu (27 osób), Czekanowie (19 osób) i Gierałtowicach (14 osób) (Knie, 1845; *Statistisch-topographische Uebersicht des Departements der Königlich Preussischen Regierung zu Oppeln in Schlesien*, 1819).

Bardzo podobne statystycznie relacje wyznaniowe utrzymały się na obszarze byłego fryderycjańskiego powiatu toszeckiego aż do pierwszej połowy XX wieku. Od 1945 roku ostatecznie nastąpił powrót do sytuacji z końca panowania habsburskiego w pierwszej połowie XVIII wieku, czyli pełnej rekatolicyzacji – z przyczyn powszechnie znanych.

Bibliografia

Publikacje źródłowe

- Allgemeine Uebersicht des Bisthums Breslau, in seinen Geist- und Weltlichen Behörden : im Jahr 1802.* (1802). Kreuzer. <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/2103?language=en#description>
- Anders, F.G.E. (1867). *Historische Statistik der Evangelischer Kirche in Schlesien.* Wilhelm Gottlieb Korn. <https://obc.opole.pl/dlibra/publication/771/edition/654/content>
- Chrzęszcz, J. (1927). *Die Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Kreises Tost-Gleiwitz.* Pallas-Druckerei u. Verl.-Anst. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/979/edition/923/die-geschichte-der-stadte-peiskretscham-und-tost-sowie-des-kreises-tost-gleiwitz-2-verb-und-erw-aufl-chrzaszcz-johannes-1857-1928>
- Chrzęszcz, J. (1903). *Beiträge zur Geschichte der Pfarreien im Archipresbyterat Gleiwitz. Oberschlesien*, 2(8), 517–540. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/178868/edition/168425>
- Dienst-Instruktion vom 23 October 1817 für die Königl. Preuß. Regierung.* (1843). Bearb. C.F. Wegener. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/5EMRMKQNGTHVCIEIBSY75MJXOO2FVSY>
- Felbiger, J. I. (1750). *Carte du Diocese de Breslav. W Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae generaliter quatuor mappis nec non specialiter XVII mappis tot principatus repraesentantibus geographice exhibitus addita praefatione qua de historia huius Atlantis agitur auctoritate publica in lucem emissibus ab Homannianis hereditibus.* Homanna Spadkobiercy. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/561754/edition/473726/content>
- Görlitz, J.G. (1822). *Neueste geographisch-statistisch-technisch-topographische Beschreibung des Preußischen Schlesien* (T. 1). Günter. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10013061?page=5>
- Janczaka, J., & Ładogórskiego, T. (Red.). (1976). *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku: T. 1. Cz. 2 Komentarz.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jungnitz, J. (Red.). (1902). *Visitationsberichte der Diözese Breslau : Archidiakonat Breslau* (T. 1). G. P. Aderholz Buchhandlung. <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/19954/edition/17744/content>
- Knie, J.G. (1845). *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer,*

- Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien : nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw.* - 2. verm. u. verb. Aufl. Graß, Barth und Co. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/880/edition/808/alphabetisch-statistisch-topographische-uebersicht-der-dorfer-flecken-stadte-und-andern-orte-der-konigl-preuss-provinz-schlesien-nebst-beigefugter>
- Kosler, A.M. (1929). *Die Preußische Volksschulpolitik in Oberschlesien 1742–1848*. Druck von Benjamin Krause.
- Markgraf, H. (Red.). (1892). *Die Rechnung über den Peterspfennig im Archidiakonat Oppeln 1447*. R. Nischkowsky. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/20096/edition/17850/die-rechnunguber-peterspfennig-im-archidiakonat-oppeln-1447-markgraf-hermann-1836-1906>
- Markgraf, H., & Schulte, J.W. (Red.). (1889). *Codex Diplomaticus Silesiae: T. 14. Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*. Josef Max und Komp. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/505278/edition/473739/codex-diplomaticus-silesiae-bd-14-liber-foundationis-episcopatus-vratislaviensis>
- Musioł, L. (1933). *Dzieje szkół parafialnych w dawnym dekanacie pszczyńskim*. Muzeum Śląskie w Katowicach.
- Neuling, H. (1902). *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*. E. Wohlfarth's Buchhandlung. <https://digital.fides.org.pl/dlibra/publication/4260/edition/4020/content>
- Reimann, E. (1883). *Ueber die Verbesserung des niederen Schulwesens in Schlesien in den Jahren 1763–1769*. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 17, 317–350. <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/9309>
- Schematismus der Geistlichkeit des Bisthums Breslau für das Jahr 1846*. (1846). Heinrich Richter. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/2814/edition/2790/content>
- Schematismus der Geistlichkeit des Bisthums Breslau für das Jahr 1846*, 1846, Heinrich Richter.
- Schlesische Provinzialblätter* (1802). *Schlesische Provinzialblätter*, 35(4). <https://bc.bs.katowice.pl/dlibra/publication/12446/edition/11193?search=c m V z d W x 0 c z 9 h Y 3 R p b 2 4 9 Q W R 2 Y W 5 j Z W R T Z W F y - Y 2 h B Y 3 R p b 2 4 m d H l w Z T 0 t M y Z x Z j E 9 Y X Z h a W x h Y m l s a X R 5 O k F 2 Y W l s - Y W J s Z S Z 2 Y W w x P X E 6 U 2 N o b G V z a X N j a G U r U H J v d m l u e m l h b G J s J U M - z J U E 0 d H R l c i s x O D A y J m l w c D 0 y N Q>
- Statistisch-topographische Uebersicht des Departements der Königlichen Preussischen Regierung zu Oppeln in Schlesien*. (1819). C.B. Feistel. <https://sbc.org.pl/publication/623750>
- Statistisch-t Schematismus der Geistlichkeit des Bistums Breslau für das Jahr opographische Uebersicht des Departements der Königlichen Preussischen Regierung zu Oppeln in Schlesien*. (1819). C.B. Feistel. <https://sbc.org.pl/publication/623750>
- Weigel, J. (1804). *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien: T. 8. Die Fürstenthümer Pless, Oppeln, der Leobschützer Kreis und die freie Standesherrschaft Beuthen*. Christian Friedrich Himburg. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/323536/edition/305693>

Zimmermann, F. A. (1783). *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien* (T. 2). Johann Ernst Trapp. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/336642/edition/318109/beytrage-zur-beschreibung-von-schlesien-bd-1-13-zimmermann-friedrich-albert-1745-1815>

Literatura

- Drabina, J. (1995). Miasto pod berłem królów pruskich 1741–1870. W J. Drabina (Red.), *Historia Gliwic* (s. 228–235). Muzeum w Gliwicach.
- Gerlic, H. (2000). Kościół katolicki na Ziemi Gliwickiej w okresie od reformacji do sekularyzacji. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 15(1), 43–136.
- Górecki, P. (2015). Geneza kuracji Najświętszego Serca Pana Jezusa w gliwickiej dzielnicy hutniczej. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, 35, 371–392. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3cba6595-9287-4b53-ac23-840b420cc26f?q=bwmeta1.element.desklight-817a5f8b-a30f-4a06-bf9f-4d62ffd8b792;21&qt=CHILDREN-STA-TELESS>
- Greiner, P. (2020). Granice powiatu toszeckiego z lat 1742–1817/1818. Próba rekonstrukcji z genezą historyczno-administracyjną. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 28, 11–60.
- Greiner, P. (2008). Pojęcie i granice Górnego Śląska a Prowincja Wniebowzięcia NMP w Katowicach-Piotrowicach. W A. Barciaka & W.J. Szytyka (Red.), *150 lat historii Prowincji Wniebowzięcia NMP Zakonu Braci Mniejszych w Polsce* (s. 216–222). Studio NOA. <https://sbc.org.pl/publication/489827>
- Greiner, P., & Małusecki, B. (2018). Landraci powiatu toszeckiego i toszecko-gliwickiego w latach 1743–1945. *Szkice Archiwalno-Historyczne*, 15, 115–160. <https://katowice.ap.gov.pl/ap/tekst/szkice-archiwalno-historyczne-nr-15-2018>
- Igalffy, L. (1992–1993). Los Verdugo en Bohemia y en Silesia. *Annales de la Real Academia Matritense de Heráldica Genealogía*, 2, 221–234. <https://dialnet.unirioja.es/revista/8591/A/1992>
- Janczak, J. (1976). *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*. Instytut Śląski w Opolu.
- Kloch, B. (2008). *Najstarsze parafie Górnego Śląska. (Średniowieczna organizacja parafialna Górnego Śląska w Diecezji Wrocławskiej)*. WAW.
- Konopczyński, W. (1948–1958). Flemming Jakub Henryk. W *Polski Słownik Biograficzny*: T. 7. Firlej Jan – Girdwoyń Kazimierz (s. 32–35). Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Korzeniowska, W. (2012). Reformatorzy górnośląskiego szkolnictwa elementarnego w wieku XVIII i XIX. *Cieszyński Almanach Pedagogiczny*, 1, 25–35. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/391027/edition/368519?search=cmVz-dWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWYyY2hBY3Rpb24mdHlwZT0tMyZxZjE9YXZhaWxhYmlsaXR5OkF2YWlsYWJsZSZ2YWwxPXE6Q2ll-c3p5JUM1JTg0c2tpK0FsbWFuYWN0K1BLZGFnb2dpY3pueSZpcHA9MjU>
- Książek, S. (1976). Granice i podział diecezji wrocławskiej na komisariaty i dekanaty w latach 1914–1945. *Prawo Kanoniczne*, 19(3-4), 123–152. <https://doi.org/10.21697/pk.1976.19.3-4.08>
- Kubit, B. (2018). Żydzi na Górnym Śląsku. Wystawa stała w Domu Pamięci Żydów Górnośląskich. Muzeum w Gliwicach.
- Łazowska, B. (2018). Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim. *Wiadomości Statystyczne*, 63(5), 78–102. <https://ws.stat.gov.pl/Issue/2018/5>

- Maron, F. (1972). Parafia górnośląska w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 5, 151–226.
- Mrukwa, J. (1980). Wkład Jana Ignacego Felbigera w reformę szkolnictwa podstawowego w drugiej połowie XVIII w. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 13, 329–340. <https://journals.us.edu.pl/index.php/ssht/issue/view/1097>
- Myszor, J. (2011). *Duchowieństwo katolickie na Śląsku 1742–1914. Z dziejów duszpasterstwa w diecezji wrocławskiej*. Księgarnia św. Jacka.
- Nadolski, P. (2006). Historia osadnictwa Żydów w Gliwicach – sytuacja prawna Żydów na Śląsku do I wojny światowej. W B. Kubit (Red.), *Żydzi gliwiczcy* (s. 47–61). Muzeum w Gliwicach.
- Nitsche, B. (2011). *Historia miasta Gliwice*. Muzeum w Gliwicach.
- Panic, I. (2000). Kształtowanie się organizacji parafialnej w regionie gliwickim w średniowieczu. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 15(1), 13–42.
- Walerjański, D. (2005). Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1847 roku. *Orbis Interior. Pismo muzealno-humanistyczne*, 5, 25–42.
- Weiser, A. (1992). Juden in Oberschlesien. Ein historischer Überblick. W A. Weiser & P. Maser (Red.), *Juden in Oberschlesien: T. 1. Historischer Überblick, Jüdische Gemeinden* (s. 13–63). Gebr. Mann Verlag.
- Ziątkowski, L. (2007). *Między niemożliwym, a koniecznym. Reformy państwa pruskiego w końcu XVIII wieku i na początku XIX wieku a proces równouprawnienia Żydów ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Śląsku*. Wydawnictwo Via Nova.
- Ziątkowski, L. (2014). Przestrzeń prawna i przestrzeń społeczna osadnictwa żydowskiego na Górnym Śląsku na początkach XIX wieku. *Zeszyty Rybnickie*, 14, 23–38.
- Zielonka, A. (2014). *O pokoleniach dla pokoleń – historia naszej ziemi [Historia Wielowsi]*. Gminny Ośrodek Kultury w Wielowsi.